

OTKRIĆA, NOVOSTI — NEW INSIGHTS

RUKOPIS R81 IZ 14. STOLJEĆA S GLAZBENOM TEMATIKOM U FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U ZADRU¹

STANISLAV TUKSAR

*Sveučilište u Zagrebu
Muzička akademija
Odsjek za muzikologiju
Lučićeva 5
10000 Zagreb*

UDK/UDC: 78.01:7.033.5"13"

Prethodno priopćenje/Preliminary Paper
Primljeno/Received: 13. 9. 2011.
Prihvaćeno/Accepted: 1. 10. 2011.

Nacrtak

U članku se donosi prvi preliminarni opis drugog dijela rukopisa R81 (ovdje nazvanog *De artibus liberalibus*), nastalog početkom druge polovice 14. stoljeća i sačuvanog u rukopisnom fondu knjižnice Franjevačkog samostana u Zadru. Rukopis je otkriven krajem 1970-ih ili početkom 1980-ih (Vinko Velnić), a u svoje su ga preglede naknadno informativno uvrstili Zarko Dadić (*Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, knj. 2, 1982.) i Ennio Stipčević (*Hrvatska glazba*, 1997.). Do sada u hrvatskoj muzikologiji o tom rukopisu nije objavljena nijedna studija. Riječ je o kratkom tekstu (na dvije nepune stranice), pisanom na latinskom jeziku i gotičkim pismom, koji se nalazi u nepaginiranom dodatku (drugi rukopis) uvezanim u jedan svezak s prvim rukopisom. Sadržajno donosi

vrlo sumaran pregled temeljnih glazbenoteorijskih postavki iz repertoara kvadrivija (numeraloška problematika intervala i njihovih brojčanih razmjera), kako se naučavao u crkvenim školama i sveučilištima razvijenoga srednjega vijeka. Pretpostavlja se da mu je autor Zadrani fra Nikola, školovan na Sveučilištu u Oxfordu, i da uz ostale tekstove s područja trivija i kvadrivija, te opću teološku problematiku koju donosi prvi najveći dio rukopisa, predstavlja kompendij specifičnih znanja po odgovarajućim strukama što su se proučavale na franjevačkom teološkom studiju organiziranom tijekom 14. stoljeća u Zadru.

U vezi s kontekstom nastanka rukopisa upućuje se u budućim istraživanjima, s jedne strane, na komparativnu usporedbu s rukopis-

¹ Istraživanje koje prethodi ovome članku kao i njegovo pisanje obavljani su tijekom kolovoza i rujna 2011. u okvirima znanstvenog projekta br. 213-0000000-1033 »Sređivanje, katalogiziranje i obradba muzikalija i drugih glazbenih izvora u Hrvatskoj« (glavni istraživač: Stanislav Tuksar).

nim glazbenoteorijskim izvorima iz Oxforda, datiranim u 13. i 14. stoljeće (Robert Grosseteste, Robert Kilwardby, Roger Bacon, traktat *Quatuor principalia musicae*, danas atribuiran Johnu Tewkesburyju), a s druge strane — u širem kroatološkom kontekstu — na razliku u dataciji obaju rukopisa (1355., 1360. ili kasnije za rukopis *De artibus liberalibus*) kao faktor po kojem bi se nastanak rukopisa mogao eventualno otčitati kao neposredni vremenski i sadržajni refleksi širih društvenih zbivanja nakon Zadarskog mira 1358., u kojoj su znanost

i kultura u Zadru, Dalmaciji i Hrvatsko-ugarskom kraljevstvu doživjeli polet i znatan procvat. Navodi se i mogućnost da je rukopis možda dokument što ga je proizveo dominikanski kulturni krug u Zadru uoči osnivanja 1396. tzv. svečanog studija Dalmatinske provincije kao prvog hrvatskog sveučilišta.

Ključne riječi: rukopis R81, Franjevački samostan u Zadru, 14. stoljeće, elementarna teorija glazbe, kvadrivij, teološki studij

Uvod

U ovom se članku zapravo ne radi o otkriću u pravom smislu riječi. Naime, tekst koji se ovdje predstavlja poznat je u znanstvenoj javnosti već četrdesetak godina. Ali kako u međuvremenu nije ništa učinjeno na njegovoj daljnjoj obradbi smatrao sam uputnim podići razinu javne informiranosti o njemu na višu razinu, a za nadati se je da će krajnja i definitivna znanstvena obradba uslijediti naknadno. Naime, tekst je unikatan u više aspekata za čitavo razdoblje kasnoga srednjeg vijeka u hrvatskim zemljama i kao takav zaslužuje punu pozornost znanstvene i kulturne javnosti u zemlji i šire.

Radi se o tekstu iz rukopisnog fonda knjižnice franjevačkog samostana sv. Frane u Zadru, koji nema službenog naziva zbog oštećenja ključnih prvih i zadnjih stranica (ili redaka). Stoga ga njegov pronalazač, s obzirom na sadržaj, naziva radnim imenom *De artibus liberalibus*, i mi ga kao takvog dalje rabimo.

Rukopis je — najvjerojatnije krajem 1970-ih ili početkom 1980-ih — otkrio franjevački znanstvenik Vinko Velnić i o tom otkriću izvijestio u skromno naslovljenom priopćenju iznijetom na Četvrtom simpoziju iz povijesti znanosti, održanom 23.-25. studenog 1981. u Zagrebu u organizaciji Sekcije za povijest znanosti Hrvatskog prirodoslovnog društva, i objavio ga u *Zborniku radova* s tog simpozija.² Tu je vijest vrlo ažurno preuzeo Žarko Dadić i uvrstio je već 1982. podatak o postojanju zadarskog teksta *De artibus liberalibus* u svoje kapitalno djelo *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata* u poglavlju »Položaj egzaktnih znanosti u školstvu«.³ Treći je put ovaj rukopis javno spomenut u knjizi *Hrvatska glazba. Povijest hrvatske glazbe do 20. stoljeća* muzikologa Ennija Stipčevića, objavljenoj 1997. godine.⁴

² Usp. Vinko VELNIĆ: Jedan važan dokument iz prošlosti školske nastave u Zadru, u: *Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti. Prirodne znanosti i njihove primjene kod Hrvata u Srednjem vijeku*, Hrvatsko prirodoslovno društvo, Zagreb 1983, 43-46.

³ Usp. Žarko DADIĆ: *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*, 1. knjiga: *Egzaktne znanosti u Hrvata do kraja 18. stoljeća* (krivo navedeno kao: *Egzaktne znanosti u Hrvata od kraja 18. stoljeća do početka 20. stoljeća*), Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1982, 34-35.

⁴ Usp. Ennio STIPČEVIĆ: *Hrvatska glazba. Povijest hrvatske glazbe do 20. stoljeća*, 2. poglavlje: *Srednji vijek. Počeci glazbene teorije*, Školska knjiga, Zagreb 1997, 30.

Što se dijela rukopisa tiče koji obrađuje glazbenoteorijsku problematiku, on se u sva tri spomenuta djela nalazi u doista rudimentarnoj formi. Evo tih navoda kao ilustracije za lapidarnost njezina spominjanja:

»Svega zajedno rukopis ima 16 ll [stranica], od kojih su dva zadnja otkinuta: gramatika 6 1/2 str., dijalektika 2, retorika 2, aritmetika 6 1/2, muzika 1 1/2, geometrija 7, astronomija 4 1/2 (dvije od tih izrezane).«

(Vinko VELNIĆ, *Jedan važan dokument...*, str. 45)

»U kvadriviju koji je bio viši stupanj nastave, učila se aritmetika, geometrija, glazba i astronomija. Ova struktura potjecala je iz Pitagorejske škole u kojoj su astronomija i glazba interpretirane pomoću odnosa brojeva. (...) U petom dijelu kodeksa je tekst bez naziva, ali koji je zapravo tekst o sedam slobodnih vještina koje se i spominju na početku. Na žalost nije do sada proučen onaj dio teksta koji se odnosi na aritmetiku, geometriju i astronomiju [glazba je preskočena; da li omaškom? op. S. T.]... (...) Očito je da je taj dio izuzetno važan ako se uzme u obzir činjenica da je to jedini sačuvani tekst trivija i kvadrivija iz srednjega vijeka u Hrvatskoj.«

(Žarko DADIĆ, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata...*, 34-35)

»Jedan rukopis s temama iz *septem artes liberales* sačuvan je u zadarskom samostanu sv. Franje. Rukopis potječe iz 14. st. i vjerojatno je služio kao predložak za predavanja, ili su to bile skice nekog studenta. Zaseban odjeljak dan je i raspravi o glazbi.«

(Ennio STIPČEVIĆ, *Hrvatska glazba...*, 30)

Opis rukopisa

Dio rukopisa *De artibus liberalibus* koji se odnosi na glazbu nalazi se na recto i verso stranici devetog folija i obuhvaća ukupno 56 ili 57 redaka (13 na f. 9r i 43 ili 44 na f. 9v: posljednji, 13. redak na f. 9r većim je dijelom oštećen vlagom do nečitosti, a isto tako i prvi samo redak na f. 9r; moguće je da mu prethodi — analogno visini margine na prethodnoj stranici — još jedan vlagom potpuno izbrisan redak kao prvi na f. 9r). Dio teksta o glazbi, dakle, ima dva oštećena i jedan možebitno sasvim izbrisan redak, pa ga stoga valja smatrati manjim dijelom nepotpunim. Međutim, ta činjenica neće najvjerojatnije bitno utjecati na razumijevanje cjeline teksta. Tekst je pisan na papiru.

Tekst o glazbi počinje u 37. retku na f. 9r najavom njegova sadržaja: »... doctrina docet de mondo sonoro (?) ... Musica: —« i nastavlja se do kraja f. 9r te kroz gotovo čitavu f. 9v do 43/44. retka, koji završava najavom idućeg sadržaja: »De geometria:«. Kao što je vidljivo iz dispozicije koju je iznio Velnić, ostale kvadrivijske discipline — aritmetika, geometrija i astronomija — zauzimaju u tekstu *De artibus*

liberalibus višestruko veći prostor od glazbe. Razloge za tu disproporciju u duljini kvadrivijskih tekstova možemo u ovom trenutku samo nagađati: možda je autor rukopisa (bez obzira je li tekst njegov vlastiti ili djelomičan/potpun prijepis tuđega teksta) bio naprosto manje verziran ili slabije zainteresiran za glazbenoteorijsku problematiku. Vidljivo je samo da se opsegom tekst o glazbi približava dijelovima koji obrađuju dijalektiku i retoriku u okviru trivija.

Što se samog pisareva rukopisa tiče, ispis *De artibus liberalibus* čini se gotovo sigurnim da ga je pisala druga ruka u odnosu na prvi, veći dio rukopisa koji ne donosi sadržaje trivija i kvadrivija. Tinta je bljeđa, i time je čitanje rukopisa otežano. Ispis nije jednolične kvalitete kao prethodni, nego ima dijelove (pojedine odlomke, riječi ili slova) koji se ističu nad ostalima. Rukopis je ispisan suvereno i uredno, očito na profesionalan način ili barem na način nekoga tko je bio vičan pisati latinske tekstove (naravno, sa svim uobičajenim znakovima ligaturnih kraćenja — suspenzijama, kontrakcijama i dr.). Pismo je slobodna kurzivna gotica.

Sadržaj rukopisa

Što je moguće sredinom 14. stoljeća reći o glazbi u cjelini u nepunih šezdesetak redaka? I tada vrlo malo, u svakom slučaju oštro selektivno, a ono što je rečeno na lapidaran način i vrlo uopćeno. I doista. Ono što je moguće utvrditi prije precizne transliteracije i prijevoda te pomnog i cjelovitog iščitavanja glazbenog dijela teksta *De artibus liberalibus* jest da se u većem dijelu teksta radi o predstavljanju onoga dijela glazbenoteorijske problematike koji se tradicionalno mogao izraziti matematičko-numerički: teorije intervala. Već na početku teksta i potom kroz cijeli tekst višekratno se spominju nazivi za osnovne konsonance (diapason [octava], diapente, dyatesseron [sic] — oktava, kvinta, kvarta) te mjerenje njihovih omjera na monokordu. Pritom je posebno naglašen sam postupak mjerenja s pomoću raznih duljina žica (»corde«). Od osnovnih pojmova akustike navode se još termini koji označavaju razne vrste tonova (»thono«, »dyptono«, »seidiptono«, »semithonis«), glasova (»voces«) te njihova grafijskog označavanja (»nota«). Na jednom se mjestu pojavljuju brojeva određenja (246?, 243?) koja upućuju na pokušaj onodobne konkretne numeričke artikulacije intervalskih vrijednosti, posebno određivanje intervala kome (nejasno koje: sintoničke ili Didimove, ili ditoničke ili pitagorejske?). Općenito se čini da su autora zanimali samo tehnički aspekti rudimentarne teorije glazbe, i to oni (tj. aritmetičke proporcije i omjeri) kojima se putem brojevnih aspekata može uspostaviti ili opravdati mjesto glazbe u kvadriviju, odnosno unutar kruga matematičkih disciplina. Nema, naime, nikakvih naznaka o aspektima tzv. *musice speculative*, ni u većem dijelu srednjovjekovnih traktata prisutnih navođenja o »izumiteljima« glazbe (u cijelom glazbenom dijelu teksta *De artibus liberalibus* ne spominje se nijedno ime), njezinim podjelama i klasifikacijama (npr. Boetijevoj *musica mundana, humana i instrumentalis*), instrumentariju i dr. Nadalje, činjenicu da se dio ritmičke problematike također može artikulirati numerološki — a taj dio

tekst *De artibus liberalibus* ne sadrži — možemo možda također protumačiti težnjom autora da se zadrži isključivo unutar općih numerološko-aritmetičkih aspekata glazbe (»sistematska muzikologija«), kloneći se svega što je vezano uz konkretnu glazbenu praksu. Na ova pitanja i dileme svakako bi trebalo odgovoriti, barem djelomice a možda ih i revidirajući, buduće detaljno iščitavanje i vrjednovanje navedenog teksta.

Kontekst nastanka

U pokušaju povijesne kontekstualizacije glazbenog dijela teksta *De artibus liberalibus* buduća istraživanja mogli bismo uputiti u barem tri smjera:

1) Valjalo bi obaviti intertekstualnu analizu i interdisciplinarno istraživanje odnosa glazbenog dijela teksta s njegovim aritmetičkim, geometrijskim i astronomskim dijelovima, ali i s onima koji sadrže problematiku trivija (gramatika, dijalektika, retorika). Možda bi se u tim odnosima mogle otkriti neke odrednice koje se tiču i opsega i sadržaja glazbenoteorijske problematike.

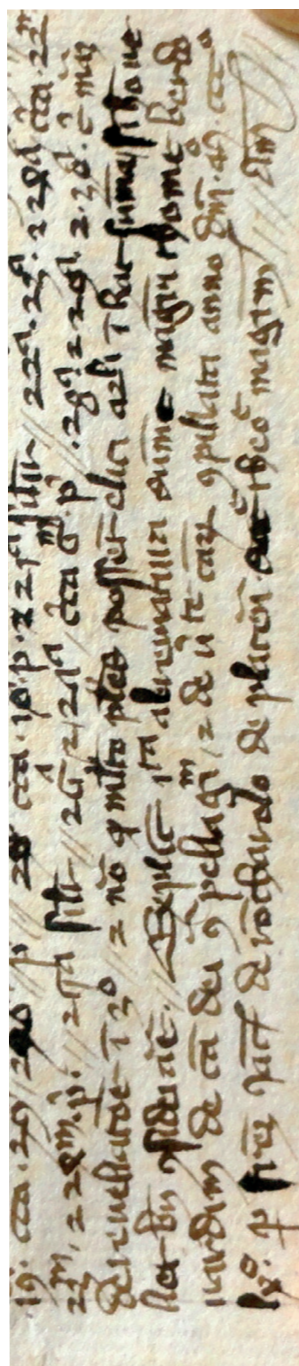
2) Također bi buduće istraživanje trebalo možda slijediti trag Velnićeve informacije da je stanoviti fra Nikola (mogući autor obaju rukopisa?) bio oxfordski đak. Pokaže li se to točnim, moguće je da je i njegova glazbenoteorijska problematika povezana s tipom naučavanja slobodnih umjetnosti (pa onda dakako i glazbe) na Sveučilištu u Oxfordu.⁵ Ondje je, naime, glazba u okvirima kvadrivija bila poučavana na aristotelovsko-boetijevskim načelima barem od početka 13. stoljeća, tijekom kojega su se teorijom glazbe bavili autori poput Roberta Grossetesta, Roberta Kilwardbyja i Rogera Bacona. Ono što bi valjalo učiniti — u slučaju da se 'oxfordska veza' pokaže plauzibilnom — jest istražiti traktat *Quatuor principalia musice* što ga je u Oxfordu u 14. stoljeću sastavio 'neki franjevac' (»a certain Friar Minor«), a danas je atribuiran Johnu Tewkesburyju,⁶ te ustanoviti njegovu možebitnu sadržajnu povezanost s rukopisom *De artibus liberalibus*. Možda je u njemu autor našega rukopisa našao uzor za svoj(e) tekst(ove).

3) S obzirom da sama datacija rukopisa nije sigurna, i taj bi aspekt valjalo dalje istraživati. Naime, povijesno promatrano nije sasvim nevažno je li rukopis (ili oba rukopisa?) ispisan 1355. ili 1360.⁷ Donosimo faksimil kolofona sa spornom datacijom:

⁵ Usp. članak o glazbi u Oxfordu u: Susan WOLLENBERG: Oxford, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ur. S. Sadie, 2. izd., Macmillan Publishers Ltd., London itd. 2002, sv. 18, 826-32.

⁶ Usp. *ibid.*, 3. Theoretical Traditions, 829.

⁷ Poljska medijevistica dr. Elżbieta Wytkowska-Zaremba iz Instituta za povijest umjetnosti Poljske akademije znanosti, koja je stjecajem okolnosti dobila na uvid rukopis *De artibus liberalibus* početkom rujna 2011., izrazila je uvjerenje da datacijsku godinu rukopisa u kolofonu valja čitati kao 1360. Autor ovoga teksta priklanja se njezinoj interpretaciji, ali ostavlja otvorenu mogućnost i za Velnićevo uvjerenje o 1355. godini.

Slika 2: Donji dio f. 104r s kolofonom rukopisa koji prethodi tekstu *De artibus liberalibus*

Prethodno valja naglasiti da se kolofon, odnosno u njemu navedena datacija, ne odnosi na rukopis *De artibus liberalibus*, nego na prethodni opsežniji rukopis s kojim je zajedno uvezan. Iako pisar obaju rukopisa, a onda možda ni njihov autor, najvjerojatnije nije ista osoba, moguće je pretpostaviti da su nastali u blisko vrijeme, pa bi u tom slučaju ono što se odnosi na prethodni rukopis do određene mjere moglo važiti i za rukopis *De artibus liberalibus*.

Što razlika od tih konkretnih pet godina u dataciji rukopisa može donijeti kao bitnu odrednicu u vezi s tim rukopisima? Valja odmah istaknuti da je ključna godina 1358. ono što bi moglo na intrigantan način profilirati tu odrednicu. Naime, 1358. je godina u kojoj je sklopljen tzv. Zadarski mir između hrvatsko-ugarskog kralja Ludovika I. Anžuvina i Mletačke republike,⁸ kojim je za idućih 50-60 godina čitava Dalmacija »od sredine Kvarnera do granica Drača (...), sa svim gradovima, zemljama, utverdama, otocima, lukama i pravima«⁹ ponovno uključena u cjelovito Hrvatsko kraljevstvo. Ako je rukopis nastao 1355., onda je — pravno gledano — nastao na teritoriju mletačke Dalmacije, a ako se to zbililo 1360., onda je nastao na teritoriju Hrvatsko-ugarskog kraljevstva. Za sâm sadržaj rukopisa ta je činjenica vjerojatno irelevantna, ali ako ga datiramo u 1360. (ili njegov dio *De artibus liberalibus* možda i nešto kasnije) tada bismo njegov nastanak možda mogli dovesti u vezu s novim društvenim prilikama u kojima su se nakon Zadarskog mira našli samostan, njegova škola i čitav grad Zadar: »Ludovikovo spajanje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom omogućuje izrazit društveni rast istočnojadranskih gradova, a poticajno djeluje i na one dijelove kontinentalnog zaleđa na kojima su se mogli osjetiti odjeci gospodarske konjunktura koja se proširila istočnim Jadranom.«¹⁰ Može li se, dakle, postaviti pretpostavka da je u slučaju godine 1360. kao datacije cijeli rukopis R81 franjevačkog samostana sv. Frane u Zadru neposredni vremenski i sadržajni refleks širih društvenih zbivanja po kojima se druga polovica 14. stoljeća i smatra »zlatnim dobom« starije dalmatinske i hrvatske kulture općenito?¹¹ Ili da su novi društveni odnosi dali dodatni »vjetar u jedra« zadarskom franjevačkom školstvu, koliko god ono inače bilo autonomno na školničkom i redovničkom planu? Navodimo i manje vjerojatnu mogućnost da je rukopis — ako je nastao u desetljećima nakon 1360. godine — možda dokument što ga je proizveo dominikanski kulturni krug u Zadru uoči osnivanja 1396. tzv.

⁸ Zanimljivo je da je mir sklopljen baš »18. veljače 1358. u sakristiji samostana sv. Frane u Zadru«. Usp. Franjo ŠANJEK (ur.): *Povijest Hrvata*, Prva knjiga: *Srednji vijek*, Školska knjiga, Zagreb 2003, 225.

⁹ *Ibid.*, 225-26.

¹⁰ *Ibid.*, 228.

¹¹ Valja dodati da je u istom tom pozitivnom ozračju 1396. osnovan u Zadru tzv. svečani studij dominikanaca Dalmatinske provincije, koji će 1495. biti uzdignut »u red europskih *studia generalia* sa sveučilišnim pravima i povlasticama kao prvo hrvatsko sveučilište«. (Usp. *ibid.*, 417.) S obzirom na nepoznatu (kasniju?) dataciju rukopisa *De artibus liberalibus* i eventualnu drugu pisarsku ruku nije sasvim isključena ni mogućnost da je to možda i dokument što ga je proizveo dominikanski kulturni krug, a koji se kasnije našao (i bio uvezan s prethodnim rukopisom) u franjevačkoj knjiškoj riznici. Takav ishod ne bi bila nikakva novost ni nepoznata praksa: u dubrovačkom se samostanu Male braće, na primjer, čuva nekoliko srednjovjekovnih kodeksa dominikanske provenijencije.

svečanog studija Dalmatinske provincije kao prvog hrvatskog sveučilišta. Točnije odgovore i na ova pitanja-pretpostavke mogla bi donijeti daljnja istraživanja, koja množenjem silnica što ga izazivaju u najširem kroatološkom kontekstu samo upućuju na neophodnost takvih istraživanja u što skorijem vremenu.

Summary

THE 14TH CENTURY MANUSCRIPT R81 WITH MUSIC TOPICS FROM THE FRANCISCAN MONASTERY IN ZADAR

This article consists of the first preliminary description of the second part of the manuscript R81 (here entitled *De artibus liberalibus*), written at the beginning of the second half of the 14th century and kept in the manuscript collection of the Franciscan monastery library in Zadar. The manuscript was discovered at the end of the 1970s or at the beginning of the 1980s by Vinko Velnić, and was subsequently included in an informative manner in Žarko Dadić's *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata (History of Natural Sciences among the Croats, vol. 2, 1982)* and in Ennio Stipčević's *Hrvatska glazba (Croatian Music, 1997)*. No study on this manuscript has been published in Croatian musicology up until today. It is a short text (encompassing less than two pages) written in Latin and in Gothic script. It is situated in the unpaginated appendix (the second part of the manuscript) bound together with the first part. Its contents are rudimentary musico-theoretical assertions from the basic quadrivium repertoire (numerological articulation of intervals and their ratios), as taught in the church schools and universities of the Late Middle Ages. Its author is supposedly Father Nikola from Zadar, schooled at Oxford University. Along with other texts covering the trivium and quadrivium repertoire, as well as the general theological topics of which the major part of the text consists, it offers a compendium of specific knowledge following particular areas as taught at the Franciscan theological studies organized in Zadar during the 14th century.

Concerning the context of the manuscript copying, it is suggested that, on the one hand, future investigation should involve a comparative study of manuscript musico-theoretical sources in Oxford, dated in the 13th and 14th centuries (those by Robert Grosseteste, Robert Kilwardby, Roger Bacon, the treatise *Quatuor principalia musicae*, today attributed to John Tewkesbury); on the other hand — within a broader Croatological context — the difference in the dating of both manuscripts (either 1355 or 1360, or even later for the *De artibus liberalibus* manuscript) could point to the fact that the Zadar manuscript under consideration might be understood as a direct temporal and contextual reflection of broader social processes following the Zadar peace treaty of 1358, after which scholarship and culture in Zadar, Dalmatia and in the Croatian-Hungarian Kingdom witnessed a considerable upsurge and blossoming. The possibility is also mentioned that this manuscript might be considered as a document produced by the Dominican cultural circle from Zadar in the period preceding the so-called Solemn Study of the Dalmatian province, organized in 1396 as the first Croatian university.

